

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эглээн

ШЫНЫ

№ 11 (14735)

1992 чылдың январь 17, пятница

Чагыдар өртөз 10 көп.

Садар өртөз 00 көп.

ЧОГААДЫКЧЫ АВТОРЛАРНЫҢ ДИЛЭЭ-БИЛЕ

Тыва Республиканың сураглы шүлүктүрлеринин бирээзи, амгы үеде ыраакы Монгол-Тайга райоюда ажылдап, чурттап чоруур Модурга Салжак мындай уткалыг чагааны редакцияже чоруткан:

«Эрми редакция! Мээң «Шын» солунга бижээң шүлүктүрлериниң, огулгалаарының, чечен чугааларының, очерктериниң болгаш материалдарының гонорарын солунуң агар санынче моон сонгаар доктаамал шилчиди турарын диледиң. Ынак солунуңга мээң хууда деткимчем, дузаланым ол болур кынаан».

Шан мыдыг дилеглерини композитор Саан Бюрье, хоочун башкы-шүлүктү Донгак Дыргык олар илереткен, амгы рынок үезинде солунга ол деткиншиң, дузаланың болур доор деп база санаан. Ындыг дилеглерини деткээң өске-даа авторлар бар дээрзин айтыр апарар.

«Хөй чылдарда солун арывырыңга чогаалдарың доктаамал парладып келген авторларың бирээң мен. Ындыг деткимчениң түнелде шүлүктүрүңү мому чырыкче үнүң. Редакцияга бо-ла баар кижи мен. Ынчан чогаалдарың хөйүн эскертдим. Авторларың чогуур негелдизинге чедир бижиттинмээн чогаалдарың элиң, ажылдан тургаш, редакция чырыкче үндүрүп каар. А бис редакцияга чүңү берген бис, чүге парладып алыр, ол-ла-дыр бис. Ынчанга моон сонгаар солун арывырыңга чогаалдарың халас парладып, ооң эвээш биче акша-төгериниң солунуң агар санынче шилчиди турарыңар. Уш куллет шүлүк джик, ооң өртөз солунга чер албас, авторже шилчидитерге, бухгалтерия, харылдаа чери база тырттып алгаш баар болгай. Ооң орвунга солунга деткимче кылдыр бериптер болза, ол амгытыр шыкшан. Ынчанга эки, шынардыг бижээң чогаалдарың кымың бижээң хамаанчокка, халас парлап турар болза, эгелеп чоруур

авторларга ажыктыг, өөр-дигил деп болаар-дыр мен деп, Бай-Тайга районун Тээли суурда «Монгол» чечен чогаал каттыжышкынының удуруткучуу, шүлүкчү Сарыг-оол Салжак бижип турар. Ол шыкшан редакцияже материалдарың, чүүлдерин, очерктерин, чогаалдарың чоруткан өске-даа авторларың хөй кезин гонорарың солунуң агар санынче шилчидиң дилээн болуулар. Ол дилеглерин солунга авторларың ат, фамилияларың соонга бижип-даа турар-дыр бис, номчаан боор силер.

Шынап-ла, редакцияны култура, улус өөредилгези болгаш чогаал кылдыңизге келир чогаалдарың хөй кезин чогаалдар, оларны авторлар чеди харлыг өөреничиден, чеден харлыг кыргынарга чедир болур. Оларның бээдуг бышкаң, чогаалды негелдизинге чедир бижиттингениң парлап-даа тур бис, чырыдар-даа бис. Ооң кадында чамдык кижилер «эдиң казан, эдере тырттып тургаш, солунга мына-ла парлап көөрүнериң диледиң» деп эге сөстөр-биле бижээш, хөй саның, улуг хемчээлдиг, утка-шынары чавыс, дыл-домаа чегей чогаалдарың чоруткан болуулар. Оларны харылап турар кижилер чогаалдар-биле таныжарыңга безин хөй үени үндүрер. Оон, шынап-ла, хөй күш үндүрүп, хоюглап тургаш, солунга үндүрүп каар таварыглар тургулааны чажыт эвес. Авторга ол деткимче болуп артар. Кым-даа болза, баштайгы чогаалы үнүп келирге, кайы хире өөрүрүң ийиң.

Амгы рынок үезинде чүү-даа чүве өртөктүг, үелит. Чамдык чогаалдык авторларың редакция ажылдакчызың ажыл-үдээниң хундулуп, аяа дузалан, эң дээң шилчидиң чогаалдарың чорудуп, халас парладып дилээн болууларын түрүп-биле деткир, чүдү-дүгүнер апарар.

Солун тускай чогаал парлаар орган эвес-ле бол-

гай. Ынчалза-даа шаандаң тура чачыгың калганың бээ-гаар база авторларың чогаалдарың чырыдар черлерин эвээжин өөрениң көргөш, бөгүңе чедир чечен чогаал арывырың, булуңнарың, композиторларың ырларың, чурукчуларың ажылдарың парлап келдиңиз, моон сонгаар-даа парлаар бис. Эгелен чоруур автордан эгелээш, сурагың апарган чогаалды чедир бистигиң солун чогаалдыкчы өздүгеге бээдуг школа болуп келген. Ол чагай чачылды ам-даа уламчылаар. Солунга моон сонгаар чүгө шилчип алган чогаалдарың чырыдар. Халас-ла чүве дээш, чедир кылдыңиз, утка-шынар көң, эрентең, дылы чечен мерген эвес, ову-хевирлер тодараттыңаң чогаалдарың чорутуңа чоруур, олар дөмей-ле чырыкче үнүс дээрзин авторлар билээ чогуур.

Ынчанга бөгүлөң эгелеп номчак бижиттинге чогаалдар парлап-ла үнүс дээрзин билдиргил. Ынчаарга чогуур негелдизинге чедир бижиттингениң шүлүктөр, чечен чугаалар, чурал чуруктар, ноталыг ырлар, аас чогаалдары, огулгалар халас парладыңар апарар. Ынчалза-даа оңу чедип алыр дээш авторлардан шудургу ажыл негелтениң турар. Редакция чүгө чамдык авторларга чагыт бээдуг кылдырткан чогаалдарың төлээр. Ол шыкшан солуннар сайгарыггазының хуралыңга эки деп үелеткен чогаалдарың гонорары төлөп болур. База бир чугаалап каар чүве болза, редакция авторларыңга хары бербес болгаш оригиналың делир эгитпес деп негелдизин сагыр.

Килдиз авторлар-биле харылдааны улам быжыглар. Ынчанга авторларың ном-чүштүг, солун, уран-чечен утка-шынарың бижиттингени чогаалдарың мапап турар.

КУЛЬТУРА. УЛУС
ӨӨРЕДИЛГЕЗИ БОЛГАШ
ЧОГААЛ КИЛИДИ.

ЧУРУКТА: Кызылда пассажирлер АТБ-инде слесарь Монгуш Байр-ович Дочун. Быжыг са-

гылга-чурумнуң, ажылыңга кызыкмак, бедик мергендиг ажылыңга санадың

турар. Баштай ол бүүдүргөге чолачылал турган. Ам районнарже рейс үнер автобустарың септеп турар.

КЫШТАГЛАШКЫН: ам кандыгыл?

БЕРГЕ БАЙДАЛДЫГ КОДАН ЧОК

Харлыг, соок кышка удур чүү херегин, чүңү кылырын малтын кижиге, көдө ажыл-агыйың тускай өргөңилеринге тайылбырлаан, оларны сургаан ажы чок. Анаа-ла аас чогаа болу бээр. Ындыг бар дээрге, республиканың девискээринге баштайгы улуг хар дүңдүрлерин бижик чамдык байыңарың удуруткучуларың ыңчан девиден үнүң, суртеш эгелдиз болгайлар. Чайгы чылдыг, эки хүнерин «удуп» өрттиркен, черле ажыл-ишин эвээшине көстү бээр-дир, чүге ыңдыг бис, че? Ындыг олуттай, чалгаа чорувуус чылдың үргүлчүлээр бе? Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозуе бар чорашаң, ыңдыг болулар башка кириң, оларда байдал кандыг ирги дээрзи менч база дүңдүрүң чорашаң. Ынчалза-даа удуруткучу-биле удуруткучу, малчын биле малчын дөмей эвээ-тир деп чүвени ол ажыл-агыйың амгың директору И. С. Намдак биле тусуа балдыктык берген. «Кыш берге-дир. Бо нарын амгырың Амдызында берге байдалдыг кодан чок. Чуралаарда чөмүс бар: саван 650, ситен 490 тонна. Мому кодуунда төрүр коданнарга чырыгдар бис. Ам хөй оодан эгелээң. Чажыргас мен: чаш малдан хорал турарлар бар. Кышкы хүнериң ажыргас, бо үеде мал дыңа баксырапнас. Часкы үе моон берге апар чүве. Оңу болааш, сиңиңдерини бир эвээзуң — кесилер бир, пресстээр ийи трактордуң колданың тур. Угуруң тур бис. Олар Теск-де «О-Шына» совхозу-де девискээринге сиңен, чыгырың белеткээрлер. Болдуңда 300 тонна ситен бекей курал алыр болуп тур бис. Хойга кодуунда көчкүр салган бис. Бо ай чөбүнү түдүктөп төрүр үе-

өн. Ынчалза-даа байдал эки дөш мантанар эргевис чок» деп, Павел Степанович чугаазың ыңдыг сагыңдырың биле доосту.

Ийет, ол совхозта амдызыңда кайы-даа коданда дүңдүрүң байдал тургустуңман. Оңу чамдык хойжулар-биле учурашкың, көргөн бис. Чижээ, Чинге-Ховуда кыштаг бар. Ооң ээзи — А. Монгуш. Бо чер улауунуң чугаазың биле алырга, «кышкы-хемчин». Тодаргайлар-га, оларның бирээң. Че кышкы, сөс аарышкылыг эвес, чүү-даа дийшпейлер-ле. Кижилер тедү каа-даа чоруур, күш тедү каа-даа учур шына-кыгай. Ынчалза-даа ам Суг-Бажының чону анаа эш-өөрү, дөргүд-төрели апарган. Өңтөк-оол Аяккаевич өскен-төрөң чери Бора-Тайгазында өг-бүлөзи-биле көшкөш, өске черге келген, 24 чыл челе берген. Ургүлчү-ле хөй каларың чорашаңар. Чажыс-ла кыштаа бо, Оңу солуп көрбөң. Кажазың багай эвес: чырымың, чылыг, кургаг. Чыл санында багай ажылдаваң: кодуунда-ла 100 хойдан-на 80-ден өрү хурааның ап, дүн талазың биле планың күдээң келген. Ынча чылдар дүңдүрүң-да олар дузалакчы каларың эңтиң ажылдаваң. Бүгү амгыды өг-бүлөзи-биле кылың келген. Кажаз-хораша-зың-даа, бакшың-балгадың-даа олар боттары септеш, селип алыр. Ынчаар чач-чылып калгаңар.

— Бо кыш берге-дир. Хар улуг. Хат оңу хөртүктөп ваапкан. Күстүң ортан үезинде өлүгөн хар чагаш, кырмааның дөңа берген.

Ынчанга оңу шээр малдын кызып өттөөри бергендер тур. Чүгө далбай күжү-биле мал оуттарың тур бис. Хойжу коданны хөй болганыңдан далбай көөрүң чажыс трактор күш четкиң чың болуң херезин кижилерге, өг-бүлө, ажыл-тадың үргүлчү сагыш салыр дээш калдымың баксырап чорашың херекке албай барган. Ынчанга хенертен чок алган. Амгы хүнерде авазыңың ажыл-хөрең аарышкылар — Салжа биле пүтүкка «четтирикеш», каш чыл мурунда Волгоград хоорайың тээгүлүг черлерин көргөш келген.

Хөптүн хойжу-биле чугаалажың одуруустан, чыткан тевениң аксыңче кызыктып кирген дээң кышкың, оңу бажыңыңга хойжу О. О. Монгуш кирип келди. Олег

өңтөк-оол Аяккаевич эрткен чылың 100 хойдан-на 93 хураган камгалал алган. Ийи хураган биле шаңчаткан. Эки ажылы дээш халас пүтүкка «четтирикеш», каш чыл мурунда Волгоград хоорайың тээгүлүг черлерин көргөш келген.

Хөптүн хойжу-биле чугаалажың одуруустан, чыткан тевениң аксыңче кызыктып кирген дээң кышкың, оңу бажыңыңга хойжу О. О. Монгуш кирип келди. Олег

Оңу-оолончунуң «сыйы-аңдың» дорваң-на смирн алдың:

— Мал-меганым амдызыңда хур-менди тур. Кыш-таамда байдалым багай эвес. Коданында 450 хире хөй бар. Төрүрү алек. Күш-деңгели улуг-ла баксыра-ваан. Чажыс-Тей деп черде кыштаган оңу бис. База-ла далбай күжү-биле мал одар-ладын тур мен. Шала мал чөми ховартап турар ийиң. Хөй оодай бээр-ле, өңкөп бээр хире шыкшан-дыр. Кыштааның амгы черде, ыңчанга хар улуг, оңу калдыңа хөртүктөп база калпы.

Хойжулар автосалдымың көзү турарың, аш-чөм болгаш идик-хөл аймааның ында бар апарганың чугаалап, ол-даа болза, амдыдырла шору дөмөктөг бол берген ситкилден хөреп одулар. Барааннар өртөз аар-даа болза, малчынар оңу садан ап турарлар. Автосалдымың чолаачызы совхоз кижизи болу берген соонда, бо айтырыг шык-ыңчаар багай эвес шийиттин турар. Оңу биле калы ийи Монгуш совхоз директоруң: «Амдызыңда бисте байдалың берге кодан чок» дээңи база балдыкпал калды. Ол эңи-дир, Амдызыңда аан. Чүгө дээрге кыштын амгы часкы хүнерде көстүр болгай. Эңи-че берге үе ол. Оңу баш үдүр болза, думчукка кертп алза эки доор.

Шангы-оол ДОРЖУ.
«Шыны» көрр.
ЧУРУКТА: А. Монгуш.
Оңулар ОХЕМЧИКТИҢ
фотолары.

Оңу-оолончунуң «сыйы-аңдың» дорваң-на смирн алдың:

— Мал-меганым амдызыңда хур-менди тур. Кыш-таамда байдалым багай эвес. Коданында 450 хире хөй бар. Төрүрү алек. Күш-деңгели улуг-ла баксыра-ваан. Чажыс-Тей деп черде кыштаган оңу бис. База-ла далбай күжү-биле мал одар-ладын тур мен. Шала мал чөми ховартап турар ийиң. Хөй оодай бээр-ле, өңкөп бээр хире шыкшан-дыр. Кыштааның амгы черде, ыңчанга хар улуг, оңу калдыңа хөртүктөп база калпы.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЭР СЕМИНАР-ХУРАЛ

Республиканың профиндел хоороннарының, районнарының болгаш профиндел комитеттериниң даргаларының семинар-хуралы январь 14-15 хүнеринде Профинделдерниң республика чөвүлениң организациястан эрттирген.

Профинделдерниң республика чөвүлениң даргазы Ш. П. Куулар семинар-хуралды аяккап, рынокче шилчип кирип турар, өртөктерин хостуг салгытарыңың эгелээниң үезинде профинделдерниң амгы соругдаларының дугайың чугаалаан.

Тыва Республиканың өртөктер талазы-биле күрүне комитетиниң өртөктер тургузуунуң килдиз начальниги Л. П. Ганева амгы өртөктер дугайында илеткел кылган.

Тыва Республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оол чурттага бажыңарың болгаш күрүне хөреңгизиң хуужуларың чамдык айтырыгыңың дугайында илеткээң. Ол шыкшан, Россия Федерациязың «Пенсия хандырылганың дугайында» Хөйбүлүңүң дугайында Тыва Республиканың соңнал хандырылга министриниң оралакчы А. С. Владимирович илеткелди семинар-хуралдык кирякчиликтер дыйнаан.

«Россия Федерациязың» хамаатыларыңың акша оругаларың республиканың шынжамырларың индексстээр дугайында Хөйбүтү тайлалыгы Тыва Республиканың күш-ажыл министрини С. Б. Аракча кылган.

1992 чылда коллективтиң керээлери болгаш дугур-жулгаларың республиканың бүүдүрүлгелеринге болгаш организацияларыңга чарарыңың оңогай чүүлдериниң дугайың профинделдерниң республика чөвүлениң даргазыңың оралакчы Г. И. Насюрюн семинар-хуралдык кирякчиликтерге чугаалап берген. Эрге-хөйү болгаш култура-кижиңиздегге ажылыңың талазы-биле килдизтиң эргелекчип М. Ф. Газыриниң күш-ажыл чөвүдээлери шийитпээрзиниң, амгы совхоздыкчыларын болгаш профинделдерни өске-даа хөдөлүшкүн-нерин эрттирерде, эрге-хөйү сагылазыңың дугайында дыйнадымың база аңа дыйнаан. 1992 чылда социал камгалал боджидиң тургузууңуң чургуунуң дугайында чугаалың профинделдерниң социал камгалал килдизиниң эргелекчип М. М. Монгуш кылган.

Профиндел ажылдагыларыңың семинар-хуралыңың ийги хуру Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлениң Дагызы Ш. Д. Оржак-биле учуражылаан. Агелээң Дыйнакчыларың хөй саның айтырыгыңга ол харыңдарың берген.

Айтырыгларга хамымылар, профиндел теманыңга чугаа дүмч соонда база уламчылаан.

Өртөктерин хостуг салгытарыңың болгаш конитиң социал камгалалыңың талазы-биле нормативтиң документтерин хажыдып турарыңың фактыларыңың талазы-биле Россияның Хамаарышпас профинделдер федерациязыңың организациястаны селектор чөвүлөт хуралы январь 14-те болган. Аңа семинар-хуралды кирякчилериң база кыришкен. Россияның Хамаарышпас профинделдер федерациязыңың кеңигүн организациялар-биле кады моон сонгаар ол айтырыг талазы-биле кады амгыларыңың дугайында ол хуралга чугаалашкан.

Семинар-хурал дугайында өңтөт «Тываның профинделдери» арныга удавас үнер.

Маддыр-оол КАЛЧАН.

ХЫНАМЧАЛЫ-БИЛЕ

«Шын» солунга Алаң-оол Сотпаным «Черин өртөз чөм-жөл?» деп чүүдүңден багай эвес, амгы айтырыглар дорваң-на төртүтүңүң кээр-дир. Хөйбүтү төлөвөлиң чон чугаалажың көөрү-биле солуннарга парлаза эки эвес бе? Черин өртөз тодараткан санаашыңар шын бе? Тыва кижизини амдыдыралы, амгы-кижи чер-биле холбашкан болганда, бо айтырыглардан өске айтырыглар база тыптып кээр-дир.

Мээң-биле бо чүүдү чугаалажың, сайгарган кижилер чер үндүрүп хөй-дүр деп санап турар. Оңу ынай үндүрүңүң хемчээлиң черниң шынарын көрүп тургаш, туду тодаратса эки. Бо талазы-биле тускай комиссияны Советтерниң чаныңга тургузар. Черин ээзи апаргаш, кижилер бүүрү оңу болууларын көрүңүң эки-жидиң алары чугаанок. Ынчанга үндүрүңүң хемчээлиң черниң баштайгы үндүрүңүң хемчээлиңге дунтаамал тургузуң донтаатса. Чижээлээрге, элениң чер алгаш, аңа өдөк дээш, өскө-даа чөмүшчидилгелер тургаш, хөртүңүң өңкөйдүң алган кижилер үндүрүңүң элениң чер үндүрүңүңдөн кө-вүдөдир төлөвөс азы оңу баштайгы хемчээлиңге бүү назынында төлээр апарар. Шаңк ыңдыг үндүрүңүң черни өңү кылдыр салгап алган оңу амгы-толу база төлээрин хөйбүтү бажыгларга. Оңу башна, бичбес эвес

Черин ажылгааны дээш өртөз азы үндүрүңүң төлээр дээңи чөптүг-дүр. Бир эвес ол үндүрүңүң акша-тогериңке кирелгил бөдүүн кижилер ууп албас, төлөп шы-деп санап турар. Оңу амгы донтаалды алыр болза, ол дууларга хаманок, харын шаңкытпал-даа болур. Эң ылаңгыл черни өртөз тодардырыңга кончуг кичээлгил болбас болза хорюк. Оңу хемчээ-ли тодаргай болур учурулуг. Амгы-аңгы варианттарга санап каарга, дыла-ла бу-далчак-тыр. Черни өртөз оңу шынарын өңкөйдүң бол-базыраткан соонда улгадып болур, ол база кышкы элелерин солчуп, бир кижиден өскө кижиге дамчыдып берип турда.

Чажыс сөс-биле чугаалажың, «Чер өртөзүң дугайында» хөйбүтү хулап алары чугула-дыр, ыңчалза-даа хынамчалыг болуру артык эвес.

Билең-оол МАНДЫП-ООЛ.
Кадэ Советтиң улус депулаты.
Кызыл район.

КАШ ЧҮЗҮН МАЛДЫГ

Тывалар шаг-шаандаң тура чеди чүзүн малын чажыс өдене азырап өстүрүп чорашаңар. Колхоз, совхоз тургустунган соонда, малды чүзүн аайы-биле чажыс коданга чыгар апарган. Соолту чылдарда чамдык амгы-агыйларды малчынар аңчар калдыга азы-буру малдарың калы тудуң турар болу берген.

Ындыг малчынарга «Искра» совхозун сардың ирт каларыңар Эрес-оол Эр-дугулу Монгуш биле Сергей Шиниң Наренчик Монгуштуң хамаарыштарың болуру. Оларның коданында 290 сардык бар. Оларның тосаны кыс сардык. Чазың, апрель айда төрүрү. Бо малчынар сардыкты 6 чыл каларың негелен болгаш, азы-аары белең эвес бо малды калдарыңга арга-түрүлгө, азы апаргаштар. Эрткен чылды төрүрү 70 сардыктан 70 бажыңың алган Ол белиң көртүң. Сардыкты кыргааш, оңу дүгүн дүн

планыңга-даа кийриштирип тургаштар. Чажыс үеде сардыкты Чоа-Хөл хемин бажында тайгада Кара-Суг деп черге семирттип, эр сардыктың эвт планыңга дунжаап келгенер. Амгы үеде олар сардыктарың Сарыг-Холчүк, Пешту-Чурей ыңчаар оңча-менди олардып турарлар.

Бир кодан сардыктан аягыда, 400 хунап ирт база хулап алгаштар. Иңдэ ай-даа агелээш, оларны өлтүтүңүң Монгуш биле Сергей Шиниң Наренчик Монгуштуң хамаарыштарың болуру. Оларның коданында 290 сардык бар. Оларның тосаны кыс сардык. Чазың, апрель айда төрүрү. Бо малчынар сардыкты 6 чыл каларың негелен болгаш, азы-аары белең эвес бо малды калдарыңга арга-түрүлгө, азы апаргаштар. Эрткен чылды төрүрү 70 сардыктан 70 бажыңың алган Ол белиң көртүң. Сардыкты кыргааш, оңу дүгүн дүн

Арагачи ДОНГАК.

